

NURSAN ILDIRI

*Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü*

ÖZBEK CEDİTÇİ İSHAKHAN İBRET VE ALTI DİLLİ SÖZLÜĞÜ-LUGATİ SİTTA AS-SİNA

Özet: İshakhan İbret, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Fergana Vadisi'nde yaşamış önemli bir Özbek aydınıdır. İbret, sadece bir şair değil, aynı zamanda bir tarihçi, eğitimci ve dilbilimci olarak da öne çıkmaktadır. İbret'in çalışmaları, Cedit hareketinin bir parçası olarak geleneksel eğitim yöntemlerine karşı yeni yaklaşımlar geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmada, İbret'in "Tarih-i Fergana" adlı eserinin bölge tarihi açısından önemi vurgulanmakta, yazarın makaleye konu olan sözlüğünün farklı dillerdeki kelime ve terimlerin karşılıklarını sunarak kültürel ve dilsel etkileşimi teşvik ettiği ileri sürülmektedir. Özellikle dönemin aydınlarına ve öğrencilere hitap eden bu eser, dil öğrenimini kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmıştır. Makalede daha çok İbret'in altı dilli sözlüğü üzerinde durulmuştur. Bu sözlük, İbret'in dil bilimi alanındaki yetkinliğini ve farklı kültürler arasındaki etkileşime olan ilgisini göstermektedir. Sözlük, Orta Asya'daki dilsel çeşitliliği ve kültürel alışverişi yansıtan önemli bir belgedir. İbret'in eserleri, günümüzde de Türkistan coğrafyasının modernleşme sürecini anlamak için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu makale, İshakhan İbret'in çok yönlü kişiliğini ve Türkistan coğrafyasındaki Cedit hareketine olan katkılarını kapsamlı bir şekilde ortaya koymayı, onun edebî ve kültürel mirasının önemini vurgulamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İshakhan İbret, Özbek Cedit Dönemi, Lugati Sitta As-Sina

Abstract: Ishakhan Ibrat was a prominent Uzbek intellectual who lived in the Fergana Valley during the late 19th and early 20th centuries. Ibrat stands out not only as a poet but also as a historian, educator, and linguist. Ibrat's works, as part of the Jadid movement, aimed to develop new approaches against traditional educational methods. This study emphasizes the importance of Ibrat's work, "Tarih-i Fergana" (History of Fergana), in terms of regional history, and argues that the author's dictionary, which is the subject of this article, promotes cultural and linguistic interaction by presenting the equivalents of words and terms in different languages. This work, particularly aimed at the intellectuals and students of the period, was prepared to facilitate language learning. The article focuses primarily on Ibrat's six-language dictionary. This dictionary demonstrates Ibrat's proficiency in the field of linguistics and his interest in the interaction between different cultures. The dictionary is an important document reflecting the linguistic diversity and cultural exchange in Central Asia. Ibrat's works continue to be an important resource for understanding the modernization process of the Turkestan region today. This article aims to comprehensively reveal Ishakhan Ibrat's multifaceted personality and his contributions to the Jadid movement in the Turkestan region, and to emphasize the importance of his literary and cultural heritage.

Keywords: İshakhan İbret, Uzbek Cedit Period, Lugati Sitta As-Sina

Giriş: Büyük bir düşünür, bilgin, şair, öğretmen, dilci, Cedit döneminin en etkili isimlerinden biri olan İshakhan İbret, Özbekistan'ın ilk matbaacılarından biri olan eğitilmiş bir dilbilimci İshakhan Cüneydullahhoca'nın oğludur (Khakimov, Khakimova, 2022, s. 3780). İshakhan İbret, hicri 1279,

miladi 1861 yılında *Nemengan* şehrinin *Törakorgan* ilçesinde aydın bir ailede dünyaya gelmiştir. Hokand Hanlığı'nda büyük bir itibara sahip bir aileye mensup olan dedesi Törehan Mahdum, *efsus* mahlası ile şiirlerini kaleme almıştır. Dedesi uzun yıllar Törakorgan'da kadılık yapmıştır. Babası Cüneydullahhoca ise *hadim* mahlası ile şiirler yazmıştır. İbret'in annesi Huribibi, köy kızlarının okuma yazması ile ilgilenen, yetenekli bir şair olarak bilinmektedir (Mamatjanova, 2023, s. 32).

İbret önce köy okulunda okumuştur, ancak annesinin eğitim verdiği kız mektebinde okuma yazmayı öğrenmiştir (Dolimov, 2022, s. 7). İbret, köy okulunda okurken annesinin eğitim verdiği kızlar okulunda okumayı öğrendiğini şu cümlelerle ifade etmektedir: “*Avvalgi vaqtdagi mahalla maktabida banda o ‘zum necha yilda 3 adad muallimda o ‘qub, oxiri savodim chiqmay, keyin o ‘z uyimizda joriy qizlar maktabida, volidayi marhumamda o ‘qub savod chiqordim. (Daha önceki mahalle mektebinde ben de üç öğretmen eşliğinde eğitim aldım, daha sonra kendi evimizdeki kızlar okulunda, merhum annemde okuyarak okuma yazma öğrendim.)*” (İbrat, Mezon uz-zamon, 1 daftar, 36-bet, akt. Dolimov, 2022, s. 7).

İbret, 1878-1886 yılları arasında Hokand'daki *Muhammad Siddiq Tunqotor Madrasasi*'nde eğitim görmüştür (Mamatjanova, 2023, s. 33). Klasik Özbek edebiyatının Mukimî, Zevkî, Furkat, Nedim gibi önde gelen isimleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Medresede Arapça ve Farsçanın yanı sıra Rusça eğitim de almıştır (Khakimov&Khakimova, 2022, s. 3780).

İshakhan İbret, 1885 yılında Hokand medresesini tamamladıktan sonra, memleketi Törakorgan'a geri dönmüş ve burada bilim ve eğitimi yaygınlaştırmak için bir köy okulu açmıştır. İshakhan, kendi okulunda okuma yazma öğretiminde önemli bir kolaylık sağlayan, günümüzde “analitik ses metodu” olarak adlandırılan bir yöntem uygulamıştır (Mahmudov, 2024, s. 106). İbret, Hokand'ta okurken, ülkede açılan Rus okullarının öğretim yöntemlerinin, yerel okullarda geçerli olan ezberci yöntemden daha üstün olduğunu fark etmiş, *savtiye* yöntemini uygulamış ve eski yöntemin taraftarlarına karşı bu yöntemi savunmuştur (Kholmatova, 2023, s. 157).

İbret annesini Hac seyahatine götürmüştür, ancak annesi vefat edince onu Cidde şehrinde defnederek Doğu ülkeleri boyunca seyahatine devam etmiştir. Bu arada, İstanbul, Sofya, Atina, Roma gibi Avrupa'nın merkezi şehirlerinde bulunmuş, uzun bir süre Afganistan'ın Kabil, Arabistan'ın Cidde gibi büyük şehirlerinde ikamet etmiştir (İnt. 3, 15.01.2024)

Mekke şehrinden Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu üzerinden Hindistan'a gelmiştir. 1892-1896 yılları arasında Hindistan'ın en büyük liman şehirlerinden Bombay ve Kalküta'da yaşamıştır. Burada yaygın olarak kullanılan dört dili, yani Arapça, Farsça, Hint-Urdüca ve İngilizceyi öğrenmiştir. Bu seyahatlerinde Doğu ve Batı halklarının hayatını, kültürünü ve sanatını karşılaştırma imkânı bulmuştur. Avrupa'nın bilimsel ilerleyişini yakından takip etmiş, kendi yaratacağı eserler için değerli kaynaklar toplamıştır. Doğu halklarının dilleri ile birlikte Batı halklarının dillerini de bilmenin gerekli olduğunu düşünmüş, Fenike, Yahudi, Süryani ve Yunan yazılarını da öğrenmiştir. İbret, bu ülkelerde Avrupa tarzı şehirler, oradaki kültürel yaşam ve teknik yeniliklerle tanışmış, modern bilimin kazanımlarını kavramak için Batı dillerini bilmenin gerekliliğini idrak etmiştir. Ancak bu kültürel hayattan yararlanamayan, sömürge zulmü altında acı çeken Arap, Hint ve diğer Doğu halklarının yaşamının ızdırapları içerisinde olduğuna tanıklık etmiştir. İbret, bu ülkelerde nakkaşlık yaparak, camilerin medreselerin önüne, mezar taşlarına desenler işleyerek geçimini sağlamaya çalışmıştır (Dolimov, Jabbarov, 2005, s. 8).

1907 yılında İbret, kırsal kesimde yaşayan çocuklara eğitim verdiği yeni bir okul olan *Usul-i Savtiye*'yi kurmuş ve *İshak Kütüphanesi* adıyla açmıştır. İbret bu okulda 30 köy çocuğuna kendi müfredatına göre ders vermiştir. Yeni öğretim araçlarıyla donatılmış olan bu okulda, yeni öğretim yöntemlerine aşina bir öğretmen olan Hüseyin Makayev ve eşi Fatima Makayeva öğretmen olarak çalışmışlardır (Bekmirzayeva, 2024: s. 140). Ücretsiz olan bu okulda İshakhan İbret, *Lugati sitta*

al-sina, Sanati Ibrat kelami, Mirrajab Bandi adlı eserlerini, Saidrasul Azizi'nin *Ustadi avval* ve Ali Askar ibn Baygamali Khalini'nin *Ta'limü's-soniy* adlı eserlerini ders kitabı olarak kullanmıştır (Khakimov, Khakimova, 2022, s. 3782).

İbret, matbaa malzemelerini Orenburg'dan alıp Hokand'a kadar trenle götürmüş, Hokand'dan develerle Törekorgan'a gitmiş ve 1908 yılında *İshakiye matbaasını (Matbai Ishaqiya)* kurmuştur. İbret bu faaliyeti dolayısıyla Özbek matbaacılığının kurucularından biri olarak kabul edilmektedir (Mamatjanova, 2023, s. 32). *İshakiye matbaası* adlı litografya merkezi, Özbek dramaturjisi ve edebiyatının ilk örneklerini yayımlayarak kültürel ve eğitimsel gelişime katkıda bulunmuştur. İbret, matbaasının mührüyle basılmış eserlerde bilim kelimesi ve parlayan bir güneş motifi kullanmıştır. Bu matbaa sayesinde gazeteler ve dergilerle birlikte şehirlerde kitapçıların artışı sağlanmıştır. İbret'in yayımladığı eserler, Nemengan bölgesinde kitap okuma alışkanlığını geliştirmiştir. İlk yayını okuryazarlık ve kaligrafi kalıplarının incelenmesine adanmış ""San'at Ibrat kalami Mirrajab bandi"" adlı eseridir (Kholmatov, 2022, s. 10). İbret, Mahmudhoca Behbudi, Münevverkari, Hamza, Aşurali Zahiri gibi önemli ceditçiler ile yakın ilişkiler kurmuş, onların gazete ve dergilerinde makaleler yazmıştır (Dolimov, 2022, s. 137).

Yukarıda bahsedilen okullardan başka İbret, 1914 yılında Törekorgan'da "Uchitel" adında bir Rus okulu açmıştır. Bu okulda toplam 30 öğrenci eğitim almıştır. 1908 yılında kurulan *İshakiye matbaası* 1909 yılında tipo-litografyaya dönüştürülmüştür ve 1910 yılında Nemengan şehrine taşınmıştır ve 1950'li yıllara kadar aralıksız hizmet vermiştir. İshakiye Kütüphanesinde Özbekçe ve Rusça ders kitapları, eğitim kılavuzları, sözlüklerin yanı sıra Radloff, Vambéry, Bartold, V.P.Nalivkin ve diğer bilim insanlarına ait eserler de yer almıştır (Mamatjanova, 2023, s. 35).

İshak Kütüphanesinde binden fazla el yazması ve Özbek ve Fars-Tacik yazarların kitapları bulunmaktadır. Hatta Yusuf Has Hacib'in *Kudatgu Bilig* adlı eserinin Nemengan nüshası bu kütüphaneden alınarak Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisine bağlı Doğu Araştırmaları Enstitüsünde muhafaza edilmektedir (Kholmatov, 2022, s. 10).

İbret'in edebî mirasının derinlemesine incelenmesi, adının ve eserlerinin yaşatılması amacıyla 2 Kasım 2016'da Nemengan bölgesi seçmenleriyle yapılan toplantıda Sh. Mirziyoyev, İshakhan İbret adıyla *İbret Okulu* açmaya karar vermiştir. Bu nedenle Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 13 Nisan 2017 tarih ve 208 sayılı "Nemengan bölgesinin Törekorgan ilçesinde ünlü aydın İshakhan İbret anısına bir anıt kompleksi kurulmasına ilişkin" kararı, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 9 Haziran 2022 tarihli 275 sayılı "İshakhan İbret'in Adına Nemengan Devlet Yabancı Diller Enstitüsünün Kurulması Hakkında" kararı kabul edilmiştir (Kholmatova, 2023, s. 156). (İnt. 1, 11.09.2024)

İshakhan İbret'in *Lug'ati sitta alsina, San'ati Ibrat qalami Mirrajab Bandiy, Fiqxi – Kaydoniy, Ilmi Ibrat, Jome'ul-xutut, Tarixi Farg'ona, Mezon-uz zamon, Tarixi madaniyat* gibi edebî, ilmi kıymete sahip eserleri bulunmaktadır (Bayxanova, Boltabayeva, ?, s. 355).

İshakhan İbret "Türkistan Vilayeti Gazetesi", "Seda-i Türkistan", "Seda-i Fergana" gazetelerindeki makalelerinde fen, kültür ve bilim çalışmalarına teşvik eden yazılar yazmıştır. 1937'nin Nisan ayında İbret'le beraber 75 şair ve eğitimci hapse atılır. İbret, Andican hapishanesinde vefat eder. İshakhan İbret'in mezarının nerede olduğu bilinmemektedir (İnt. 3, 15.01.2024).

İbret'in hayatı ve eserleri üzerine son on yılda Özbekistan'da çok önemli çalışmalara imza atılmıştır. Yazarın tarihi ve ilmi mirası en detaylı U. Dolimov tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.¹

1. İshakhan İbret'in "Lug'ati sitta alsina" Adlı Altı Dilli Sözlüğü

Lugati sitta al-sina adlı eser Özbek sözlükçülüğünde önemli bir yer tutmaktadır. Özbekçenin

¹ Dolimov, U. (2022). *Jadidlar-Is'hoqxon To'ra Ibrat*, Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.

zenginliğini ortaya koymanın yanı sıra sözlük oluşturma süreçlerinde de tarihi bir öneme sahiptir. Bu eser Özbek dil biliminin ve kültürünün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

20. yüzyılın başlarında Özbek sözlükçülüğünde Arapça ve Farsça ile ilişkili hacimli eserler verilmemiş olsa da Özbek sözlükçülüğü alanında İshakhan İbret'in *Lug'ati sitta al-sina* adlı eseri, Selahattin Taşkendi'nin Taşkent'te 1909 tarihli üç dilli (Arapça-Farsça-Türkçe), şiir tarzında yazdığı *Lug'ati Salas* adlı sözlüğü, yazıldıkları dönem için oldukça büyük bir öneme sahiptir (İnt. 2, 05.11.2024).

Yazarın *Lug'ati sitta al-sina* adlı eseri 1901 yılında neşr edilmiş olsa da 1898 yılında yazılmıştır. Altı dilli sözlük olarak geçen bu sözlükte madde başları Özbekçe olup açıklamalar Arapça, Farsça, Rusça, Türkçe ve Hintçedir. Toplamda binden fazla sözcük ihtiva eden bu sözlük 53 sayfadan oluşmaktadır (Bekmirzayeva, 2024, s. 140). İshakhan İbret'in *Lug'ati sitta-alsina* adlı eseri, yeni usul okullarda Doğu dilleri ve Rusçanın öğretilmesinde kaynak eser olarak kullanılmıştır (Kholmatova, 2023, s. 157).

Eserin birinci kısmı elifba tertibi ile yazılmış, her harf için küçük küçük bablar oluşturulmuştur. Burada fiillerin belirsiz ve gelecek zaman biçimleri öncelikle Farsça, daha sonra Arapça, Türkçe, Hintçe, Özbekçe ve Rusça tercümeleri verilmiştir. Eserin ikinci kısmı 37 babdan ibarettir ve burada fiillerin diğer biçimleri, adlar, kişi zamirleri, gün ve ay adları, hayvan adları, yemek adları ve eşya adları bulunmaktadır. Bu kısımda önce Arapça, daha sonra Farsça, Türkçe, Hintçe, Özbekçe ve Rusça tercümeleri verilmiştir (Dolimov, 2022, s. 27).

İbret, sözlüğünün yayımlanması için dönemin matbaadan sorumlu Rus müdürü N. Ostromov'a hitaben aşağıdaki mektubu kaleme almıştır:

“Hurmatlu Ostroumov huzurlariga savolnoma: Ushbu barobarinda siz ulug' martabadan o'tunub so'raymanki, 1898-inchi yilda sizdan iltimos qilib edim, o'z tasniflarimdan olti til uzra – Sittati alsina degan slovar kitobni bosma qilmoq uchun. Marhamat qilib, ikki juz' yuboring, ko'rmoq uchun, degan ekansiz. Darrov amrlariga muvofiq yuborib edim. Mazkurni(ng) hech xabari bo'lmagan jihatidan boz iltimos qilib turubmanki, agarda nozirlar nazoratlaridan o'tgan bo'lsa, qabulga olinsa, men qolgan o'n juz'ini ham yuborsam va yoki qabul bo'lmagan bo'lsa, o'shal 17 nusxani marhamat ilan Namangan mahkamasiga, maning ismimga adres etib yuborsalar, boz bo'lak maslahat qilsak, deb iltimos qiluvchi Is'hoqxon to'radurman. (Sayin Ostroumov'a soru mektubu: Bu vesileyle, iltirham ederim ki, 1898 yılında sizden “Sittati alsina” adlı altı dil üzerine hazırladığım sözlüğü basmak için izin istemiştim. Lütfedip görmek için iki cilt gönderin demiştiniz. Emrinize uygun olarak hemen göndermiştim. Benim hiç haberim olmayan bir sebepten dolayı, eğer denetimden geçmişse ve kabul edilmişse, kalan on cildi de göndersem veya kabul edilmemişse, o 17 nüshayı lütfen Nemengan mahkemesine, benim adıma adresleyerek gönderseniz, tekrar istişare edebiliriz diye rica eden İshakhan Töre'yim)” (Bekmirzayeva, 2024, s. 145).

İbret, aydın Özbek eğitimciler arasında Özbek gençlere yabancı dil öğretmek için çok dilli bir sözlük hazırlayan ilk kişi olmuş ve çağdaşlarının taleplerini karşılayabilmiştir. İbret'in *Lug'ati sitta alsina* adlı eserinin künyesinde şu ifadeler yer almaktadır: “Slovar na sartovskom yazıke s ob'yasneniyem russkix, arabskix, persidskix, tyurkskix, indiyskix i sartovskix slov v musulmanskoj transkripsii. Sostavitel kaziy Namanganskogo uyezda kishlaka Tyurya-Kurgan Isxak-Xan-Tyurya Xodja Djunaydulla-Ishanov. Dozvoleno syenzuroyu. Tashkent 23-sentabrya 1901 goda. Tipolitografiya V.I.Ilina v Tashkente” (İbrat, 1901, 1-b). (Rusça, Arapça, Farsça, Türkî, Hintçe ve Sartça açıklamalar ile Müslüman transkripsiyonu ile Sart dilinde sözlük. Hazırlayan Nemengani Törkorgan kışlağı kadısı İshakhan Töre Hoca Cunaydulla-Işhanov, sansür tarafından izin verilmiştir. Taşkent 23 Eylül 1901 yılı. Taşken'teki V.I. Ilinin tipo-litografyası (ibrar 1901 1-b) (Bayxanova, Boltabayeva, ?, s. 356).

İbret sözlüğün mukaddime bölümünde ise şu ifadeleri kullanmıştır: “*Sayohat etdugum vaqtlarida Afg‘oniston, Hindiston va Forsiston shaharlari sayohatida bir lison safar ahlina yuz oltun barobarinda ishladiki, biza mushohida bo‘lub, bu lisonlar tahsiliga ko‘shish edub va ham dahr ahlina bir nishon qoldurmak fikrila necha muddati madid va ahdi baid (uzoq vaqt ichida) bu kitob tadvinina justijo‘ edub, bo‘yla bir kitob suratinda xalqqa namunador etdim va ham olti lisondan murakkab o‘ldug‘i uchun “Lug‘ati sitta alsina” tasmiya edub, ikki jild (qism) ila tartib etdum*” (Afganistan, Hindistan ve İran şehirlerinde yaptığım seyahatlerde, (uzun bir zamanda) seyahat halkına yüz kat daha fazla dil kazandırmış, uzun bir kitap halinde insanlara örnek olmuştum. altı dilden daha karmaşıktır. Ölümü için “Lug‘ati sitta alsina” adını verdim ve iki bölüm halinde düzenledim.)” (İbrat, 1901, 3-b). (Bayxanova, Boltabayeva, ?, s. 356).

Çağdaşlarından farklı olarak İshakhan İbret’in, sahip olduğu özelliklere başka insanların da sahip olmasını arzu ettiği ve altı dilli sözlüğü bu istek doğrultusunda oluşturduğu ifade edilmektedir. 20. ve 21. yüzyıllarda üç ve dört dil sözlükler oluşturulduğu, ancak altı dilli bir sözlüğün oluşturulmadığı bilinmektedir. *Lug‘ati sitta alsina* altı dilli olması nedeniyle dünya sözlükbilimi tarihinde de öneme sahiptir. Yazar sözlüğü oluştururken bu dillerde o dönem için en çok kullanılan sözcükleri seçmiştir (Jabborov, 2018, 37-b, akt. (Bayxanova, Boltabayeva, ?, s. 357).

2. İshakhak İbret’in Diğer Eserleri

2.1. Tarixi Farg‘ona

İbret’in 1916 yılında yazdığı bu eser, hayatının ilk dönemleri hakkında bilgiler veren tarihi bir kaynaktır. Eserin “Giriş” bölümünde İbret, Fergana vadisinde Hokand Hanlığı’nın yerleşimlerinden biri olan Törekorgan’da doğduğunu yazmıştır (Mashrabaliev, 2023, s. 9). İbret bu eseri yazmaktaki amacını şu şekilde dile getirmektedir: “*Tarixi Farg‘onani yozmoqdin maqsad izhori hunar yoki musannif qatoriga kirmak yoki ta‘mini tiriklik yo‘lida bo‘lmay, balki bani basharni(ng) tiriklik qilish, sanoat va ziroatlari, madaniyat va badaviatlarini xalqlarga ko‘rsatmak, bizdan keyin keladurganlar o‘lganlarni(ng) turmush va qilmush va bilmush ishlaridan ibrat olsun. O‘z zamoni bilan o‘tgan zamonni tarozu qilib, vaznini bilsun uchun va ham ilmi ta‘rix bir ilmi ta‘rifdur. Ilmi sharif va ilmi najib ekani, ilmlik va fikrlik insonlarga oshkor va ravshan ekani ma‘lum uchun Farg‘ona tarixini yozmoqqa taraddud ayladim.*” (Fergana tarihini yazmaktaki maksadım, hüner göstermek veya yazar sınıfına girmek ya da geçimimi sağlamak değil, bilakis insanoğlunun yaşayışını, sanat ve ziraatlerini, medeniyet ve bedeviliklerini halklara göstermek, bizden sonra gelecek olanların yaşam, eylem ve bilgilerinden ibret almasını sağlamaktır. Kendi zamanlarıyla geçmiş zamanı teraziye koyup ağırlığını bilmeleri içindir. Ve dahi tarih ilmi bir tarif ilmidir. Şerefli ve değerli bir ilim olduğu, ilim ve fikir sahibi insanlara aşikâr ve açık olduğu malumdur. Bu nedenle Fergana tarihini yazmaya giriştim.) (İbrat, 1916: s. 3, 4, akt. Dolimov, 2022, s. 44). Bu eserin iki nüshası bulunmaktadır. Eserin kaydı şu şekildedir: Is‘hoqxon Ibrat, Tarixi Farg‘ona, O‘zR FA SHI Qo‘lyozmalar Fondi, inv. 11080 (Dolimov, 2022, s. 178).

2.2. Tarixi Madaniyat

Yazarın bu eserinin içeriğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Eserin kaydı şu şekildedir: Is‘hoqxon Ibrat, Tarixi Madaniyat, O‘zR FA SHI Qo‘lyozmalar Fondi, inv. 11616 (Dolimov, 2022, s. 178).

2.3. Mezon ul-zamon

İbret’in *Mezonu‘l-zamon* adlı eserinin ilk bilgileri, yazarın *Tarihi Kültür* adlı eserinde verilmiştir. El yazması olan bu eser, 11618 numara kaydıyla Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsünde bulunmaktadır. 74 sayfa olan eserin her sayfasında 11 satır bulunmaktadır. Eserin 3. sayfasının kenarında *Mezon ul-zamon* yazısı ve en altta parantez içinde *Zamona tarozusi* ifadesi yer almaktadır. Eserin 3, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 43, 44, 20, 21, 22, 23, 24, 25

sayfalarında bazı harflerin silindiği, 3, 16, 17, 18, 19, 8, 9, 10, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 47, 48, 55, 56, 58, 60, 26, 27 sayfalarında ise silinen harflerin tekrar yazıldığı ancak bunun da okumayı oldukça zorlaştırdığı görülmektedir. El yazmasının 3. sayfasının üst kısmının sağ tarafında, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisine bağlı Doğu Araştırmaları Enstitüsünün mührü bulunmaktadır. İbret'in *Tarihî Kültür* adlı eserinde yer alan bilgiye göre bu eser 1917-1925 yılları arasında nestalik hatla yazılmıştır (Vohidova, 2020, s. 100, 101).

2.4. İlmî İbrat

İbret'in az sayıdaki şiirini ihtiva eden bu eser, 1909 yılında Oxunzoda Abdurauf Shahidiy muharrirliğinde yayımlanmıştır. Muharririn son sözü ile birlikte toplam 16 sayfadan oluşan bu eserde, 1 Arapça, 3 Farsça, 5 Özbekçe şiir yer almaktadır (Dolimov, 2022, s. 136).

2.5. Joma'ul-xutut

İbret'in dil ile ilgili diğer yazdığı eser *Jome'ul-hutut*, en ilkel yazılardan son zamanlarda kullanılan yazılara kadar yazıların gelişim tarihini anlatmaktadır. İshakhan İbret'in dil bilimi alanındaki derin bilgisi bu eserde de ortaya konmuştur. Çünkü eserde piktografik yazılardan sonra ortaya çıkan en eski harfli yazılar; Fenike, Yahudi, Süryani, Arap, Yunan, Fars, Slav, Sanskrit, Hint, Latin, Ermeni, Gürcü, Uygurlara ait yazılar ile birlikte 40'tan fazla yazının kökeni ve gelişimi hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca İbret, sadece kendi ülkesindeki yazı örneklerini incelemekle yetinmemiş, aynı zamanda Arap ülkelerinin kadim yazı kültürünü de incelemiştir. Çağımızdan önce Fenikelilerin yarattığı yazı anıtlarını, Kıbrıs adasındaki mağaralarda bulunan yazı kalıntılarını eserinde kullanmıştır (Kholmatova, 2023, s. 157). İbret, okumaya başladıktan sonra çocukluk ve yetişkinlik yıllarında hüsnühat sanatına ilgi duymuş, hatta Sûfî Allahyâr'ın *Sebatü'l Acizin* adlı eserini yazmıştır. Bu alanla ilgili duyduğu merakı *Jome'ul-hutut* adlı eserinde şu satırlarla dile getirmiştir: “13-14 yoshimda maktabi adabda me'morlik ishtiyoqinda edim. Kitobim sahifalaridagi husnixat va husninqash fikrlari va ta'limlari ishtiyoqi qalbmida mushtag'il bo'lib, har hututlar ko'rsam, va'z va ta'limlarini bilmaguncha ko'nglim sakit o'lmadi.” (İbrat, Joma'ul-xutut, Namangan, Maatbaayi Is'hoqiya, 1912, 5- bet, akt. Dolimov, 2022, s. 8) İbret'in bu eseri 132 sayfadan oluşmaktadır. Hicri 1330, miladi 1912 yılında Nemengan'da kendi matbaasında basılmıştır (Dolimov, 2022, s. 32).

Jome'ul-hutut eseri, İbret'in dünya milletlerinin yazı tarihi alanındaki derin bilgisini gösteren ve o dönemde yazı kültürü tarihi hakkında mevcut bilimsel başarıları somutlaştıran bir eserdir. Bu eserin yayımlanması, Özbek matbaacılığının, kültürünün, yazı tarihinin incelenmesinde büyük öneme sahiptir. Bu eser, genel olarak dünya milletlerinin yazı tarihine ışık tutan mükemmel bir paleografik çalışma olduğundan bilimsel değerini yitirmemektedir (Nuraliyeva, 2022, s. 31).

2.6. San'ati İbrat qalami Mirrajab Bandiy

1906 yılında İshakhan İbret tarafından yazılan ve Mirreceb Bendî tarafından kopyalanan “San'ati İbrat qalami Mirrajab Bandiy Mufradot” (Mirreceb Bendî tarafından kopyalanan İbret'in hat sanatı hakkında müfredat kitabı) risalesi 26 sayfadan oluşmaktadır. Hat sanatına ilgi duyanlar ve onu öğrenenler için tasarlanmıştır. Risalede hat sanatı örnekleri verilmiştir. Kitabın yayıncısı Ahundzade Abdurauf Şahidi'dir. Kitabın sonunda bir son söz yer almaktadır. Burada okuyuculara hitaben bir mektupta kitabın önemi hakkında bilgi verilmiştir (Xolmatov, Ergasheva, 2019, s. 3-4).

SONUÇ: Özbek Cedit edebiyatı dönemi sanatçılarından olan İshakhan İbret'in edebî ve bilimsel eserleri, onun dönemin sosyal ve politik olaylara olan bakış açısını yansıtarak tarihî bir kaynak oluşturmaktadır. Bu miras, Türkistan'daki aydınlanma hareketinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. İshakhan İbret, sadece bir edebiyatçı olarak değil, bir eğitimci olarak da önemli işler yapmış, eserleriyle ve uyguladığı yeni öğretim yöntemleri ile Özbek halkının aydınlanmasına katkı sağlamıştır. İbret, 19. yüzyıl sonlarında Türkistan coğrafyasında toplumsal ve pedagojik değişimi temsil eden yenilikçi bir hareketin temsilciliğini üstlenmiştir. Geleneksel eğitim sistemine alterna-

tif e'giting kurumlari a'arak b'lgedeki e'gitingin gelishimine o'nemli katkilarda bulunmushur. Tarihiy Fergana gibi eserleri ile tarihsel olaylarn derinlemesine incelenmesine olanak tanimis, 1908 yilinda kurdugu Ishakiye matbaasiyla O'zbekistan'da matbaaciligin gelismesini saglamistur. Ishakhan Ibrat alti dilli sozlugu ile farkli dilleri bir araya getirerek dil o'grenimi icin kaynak olusturmushur. Bu yonuyle e'giting alanina o'nemli katkilarda bulunmushur. Aynı zamanda yazar bu eserle dige nesiller icin kul'turel ve dilsel bir malzeme ortaya koymayi da ama'lamistur.

Kaynakça:

1. Bayxanova, Shoir, Boltanbayeva, Ozodaxon. (?). "Is'hoqxon Ibratning "Lug'ati Sitta Alsin" Asari Strukturasi va uning O'zbek Leksikografiyasi Tarixida Tutgan O'rni. file:///E:/C4%B-Oshoqxon%20ibrat/ishoqxon%20ibrat.pdf
2. Bekmirzayeva, Mashhura Shavkatjon Qizi. (2024). "Is'hoqxon Ibratning Pedagogik Faoliyatidagi Yangiliklar", Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari, 8-to'plam 2-son, s. 140-153.
3. Dolimov, Ulug'bek, Jabbarov, Nurboy. (2005). Istiqloq qahramanlari Ishoqxon To'ra Ibrat Tanlangan Asarlar. Toshkent: Ma'naviyat.
4. Dolimov, Ulug'bek. (2022). Is'hoqxon To'ra Ibrat. Toshkent: Yoshlar Nashriyot Uyi.
5. Dolimov, Ulug'bek. (2022). Jadidlar-Is'hoqxon To'ra Ibrat. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi.
6. Khakimov, A. A., Khakimova M. A. (2022). "The Place of Ishokhon Ibrat in The History Of Uzbek Literature", Journal of Pharmaceutical Negative Results, Volume 13, Special Issue 6, s. 3780-3784.
7. Khakimov, A. A., Khakimova M. A. (2022). The Place Of Ishokhon Ibrat In The History Of Uzbek Literature, Journal of Pharmaceutical Negative Results, Volume 13, Special Issue 6.
8. Kholmatov, Rustamjon (2022). "Library of Ishaqiya", International Journal of inclusive and sustainable education, Volume 1 | No 6, s. 10-11.
9. Kholmatova Saida Vokhobjonovna (2023). "Peculiarities Of Pedagogical Views in the works of Ishaq Khan Ibrat", EPRA International Journal of Research and Development (IJRD), Volume: 8 | Issue: 11, s. 156-159.
10. Mahmudov, Zoirbek Tohirjon o'g'li (2024). "Is'hoqxon To'ra Ibrat hayoti tarixidan", Образование Наука И Инновационные Идеи В Мире, Выпуск журнала №-42 Часть-1_Апрель, s. 104-107.
11. Mamatjanova, Nasibaxon (2023). "Qatag'on Qurbonlari (Is'hoqxon Ibrat)", Ilmiy Tadqiqot va Innovatsiya, VOLUME-2 | ISSUE-4, s. 31-42.
12. Mashrabaliyeva Durdona Marufjon kizi. (2023). "Some Reflections on The Teaching of Ishak Khan Torah", Innovative Academy, s. 9-12.
13. Nuraliyevna, Zilola Sobirjonovna. (2022). "Ibrat va uning "Jome' ul-xutut" asari", Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT, Volume 2 No. 10, s. 30-32.
14. Vohidovna, Komila Abdullozizovna. (2020). "The National Intelligentsia Of The Late XIX - Early XX Centuries: On The Work Of Is'hakhon Ibrat "Mezon Ul-Zamon", The American Journal of Applied Sciences, s. 100-108.
15. Xolmatov, R., Ergasheva, Z. (2019). "Matbaai Is'hoqiya" tarixidan", Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal – (1) IV, s. 1-5
<https://portal.piima.uz/schools/creative-schools/9> 11.09.2024
<https://yuz.uz/uz/news/al-qomus--noyob-soz-xazinasi> 05.11.2024
<https://nevai.org/ishakhan-tore-ibret-1862-1937/> 15.01.2024